

**TRADHISI KUNGKUM SINDHEN ING SENDHANG
MADE, DESA MAADE, KECAMATAN KUDU - JOMBANG**

DENING :

AFIF NURMA GUPITASARI

082114016

UNIVERSITAS NEGERI SURABAYA

FAKULTAS BAHASA DAN SENI

JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH

2013

Abstrak

Desa Made salah siji desa sing ana Kecamatan Made Kabupaten Jombang. Desa Made nduweni lemah kang subur saengga akeh masyarakate sing dadi petani. Panguripan masyarakat Desa Made kenthel banget karo identitas budaya Jawa yaiku ngutamakake karukunan kanthi welas asih kekeluargaan, gotong royong, lan toleransi sajrone urip bebrayan. Minangka masyarakat pedesaan, warga Desa Made isih kenthel karo bebrayan kang tradhisional. Keyakinan tumrap adat-istiadat, kesenian, ritual, lan liya-liyane isih lestari, salah siji ing antarane bisa kawawas saka cara nglestarekake adat-istiadat sing ana ing Desa Made. Tradisi Kungkum Sindhen yaiku salah sijine tradhisi sing terus ngrembaka ing Desa Made. Kanthi umum panliten iki nduweni tujuan kanggo ngawruhi luwih cetha lan jero ngenani wujud lan paedah tradhisi kungkum sindhen. Adhedhasar alesan panliten ing ndhuwur kang dadi masalah yaiku: 1) Kepriye mula bukane Tradhisi Kungkum Sindhen ing Desa Made? 2) Kepriye tata rakiting Tradhisi Kungkum Sindhen ing Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang? 3) Apa makna ubarampe Tradhisi Kungkum Sindhen? 4) Apa piguna kang kinandhut sajroning Tradisi Kungkum Sindhen. Adhedhasar panliten iki ana loro yaiku :1) Tujuan umum panliten iki yaiku kanggo ngidentifikasi lan ndokumentasekake tata laku, fungsi, makna, simbol ing Tradisi Kungkum Sindhen ing Desa Made, Kecamatan Kudu, Kabupaten Jombang, 2) Tujuan khusus kang mirunggan saka panliten iki nganggo acuan saka rumusan masalah sing ana, yaiku 1) Kanggo njlentrehake wujud tatacarane tradhisi kungkum sindhen ing Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang?; 2) Kanggo njlentrehake piguna tradisi kungkum sindhen ?; 3) Kanggo njlentrehake makna-makna simbol sajrone tradisi kungkum sindhen kanggo masyarakat Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang? 4); Ngandharake makna ubarampe Tradhisi Kungkum Sindhen

Panliten iki dikarepake bisa menehi manfaat kanggo kabeh pihak sing gegayutan ing antarane: 1) Minangka wahana penerapan pengetahuan adat-istiadat lan nambahi wawasan khusus ing ilmu budaya, 2) Bisa awèh paedah kanggo sapa wae kang mbutuhake kawruh ngenani tata lakanane tradhisi kungkum sindhen. Uga bisa nuwuhake kesadaran lan rasa tanggungjawab kanggo ngopeni, ngembangake, lan nambahi wawasan khusus lan nglestarekake adat-istiadat supaya tetep eksis. 3) Kanggo sumbangan referensi kabudayan Jawa tumrap piwulangan Basa Jawa ing sekolah.

KEY WORD

- ❖ Asal-usul wontenipun Tradhisi Kungkum Sindhen ing Sendhang Made.
- ❖ Partisipasi masyarakat kaliyan Tradhisi Kungkum Sindhen.

A. PURWAKA

1.1 Alasan Panliten

Indonesia iku minangka negara kang tlatahe jembar lan akeh pendhudhuke. Saben dhaerah duwe kabudayan dhewe-dhewe, mula bisa dibedakake kabudayan dhaerah, siji lan sijine. Pangertene bab kabudayan asale saka basa Sansekerta yaiku *budhaya*, saka tembung *budhi* kang ngemu teges pikiran utawa budi. Kabudayan ngemu teges minangka sakabehing pikiran lan asil karyaning manungsa kanthi sarana pakulinan anggone padha nggegulang ing kapinteran (Koentjaraningrat, 1985:15). Istilah wisuda pranyata ora mung kanggo siswa utawa mahasiswa wae nanging uga bisa kanggo para sindhen. Upacara wisuda kanggo sindhen dianakake supaya sindhen sing diwisuda bisa diakoni sindhen sejati. Upacara wisuda sindhen kang dianakake ing Sendhang Made Desa Made iki uga karan kungkum sindhen. Kungkum sindhen minangka salah siji warisan kabudayan leluhur masyarakat Jawa kang dianakake rutin saben taun ing Desa Made. Desa Made salah siji Desa sing ana Kecamatan Made Kabupaten Jombang. Desa Made nduweni lemah kang subur saengga akeh masyarakat sing dadi petani. Panguripan masyarakat Desa Made kenthel banget karo idhentitas budaya Jawa yaiku ngutamakake karukunan kanthi welas asih kekeluargaan, gotong royong, lan toleransi sajrone urip bebrayan.

Wisata budhaya ing jombang yaiku tradisi kungkum sinden ing sendang Made iki nganti saprene isih ana respon kang gedhe saka masyarakat sakupenge. Nanging uga akeh kang isih durung mangerteni tumrap kabudhayan ing jombang senajan warga Jombang dhewe. Kanyatan kasebut negesake yen kurange partisipasi kalro kabudhayan ing lingkungan sakupenge. Akeh kang ora gelem

ngreken lan nglestarekake kabudhayaan sing dadi tradisi turun temurun. Pancen kapercayan saben pawongan iki beda, nanging apa salahe yen kita melu nglestarekake supaya ora gingsir dipangan lakune era globalisasi kang tansaya deres, lan bisa ndadekake pawongan lali karo kabudhayane sing sugih karo sejarah, paedah, lan sapanunggalé. Sendang Made ing kene, kinandhut sejarah, paedaha, lsp kang bisa nambah kawruh kita. Mula kita dadi generasi penerus kudu bisa nglestarekake kabudhayan sing ana ing negri iki, supaya ora gingsir lan isih bisa ngrembaka senjata jaman wus modern lan maju.

1.2 Masalah Panliten

Adedhasar latar belakang kasebut ing ndhuwur mula rumusan masalah panliten yaiku:

- 1) Kepriye mula bukane *Tradhisi Kungkum Sindhen* ing Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang?
- 2) Kepriye tata rakiting *Tradhisi Kungkum Sindhen* ing Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang?
- 3) Apa makna ubarampe *Tradhisi Kungkum Sindhen* ing Sendhang Made?
- 4) Apa fungsi/ piguna kang kinandhut sajroning *Tradhisi Kungkum Sindhen*?

1.3 Panujuning Panliten

Manut masalah panliten kasebut ing ndhuwur bisa kadudut ana rong tujuan sing arep diandharna ing panliten yaiku:

- 1) Tujuan umum

Tujuan umum panliten iki yaiku kanggo ngidhentififikasi lan ndhokumentasekake tata laksana, fungsi, makna, simbol ing *Tradhisi Kungkum Sindhen* ing Desa Made, Kecamatan Kudu, Kabupaten Jombang.

2) Tujuan khusus

Tujuan khusus kang mirunggan saka panliten iki nganggo acuan saka rumusan masalah sing ana yaiku:

- 1) Ngandharake lan mangerteni mula-bukane *Tradhisi Kungkum Sindhen*.
- 2) Kanggo njlentrehake wujud tatacarane *Tradhisi Kungkum Sindhen* ing Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang.
- 3) Kanggo njlentrehake fungsi/piguna *Tradhisi Kungkum Sindhen*.
- 4) Kanggo njlentrehake makna-makna simbol sajrone *Tradhisi Kungkum Sindhen* kanggo masyarakat Desa Made Kecamatan Kudu Kabupaten Jombang.

1.4 Paedahe Panliten

Panliten iki dikarepake bisa menehi manfaat kanggo kabeh pihak sing gegayutan ing antarane:

- 1) Minangka wahana penerapan pengetahuan adat-istiadat lan nambahi wawasan khusus ing ilmu budaya.
- 2) Bisa awèh paedah kanggo sapa wae kang mbutuhake kawruh ngenani tata lakanane *Tradhisi Kungkum Sindhen*. Uga bisa nuwuhake kesadaran lan rasa tanggung jawab kanggo ngopeni, ngembangake, lan nambahi wawasan khususelan nglestarekake adat-istiadat supaya tetep eksis.
- 3) Kanggo sumbangan referensi kabudayan jawa tumrap piwulangan basa jawa ing sekolah.

B. ANDHARAN

Jeneng Made dijupuk saka jeneng Desa kang ana ing kecamatan Kudu, kabupaten Jombang yaiku Desa Made.s Sendhang iku papan panggonan kang wujud sendhang. Sendhang Made kuwi saka perkawinane Putri Dharmawangsa, Putri Sekarwati kaliyan Airlangga. Ing taun 1009-1049, Airlangga yaiku Raja ing krajaan kahuripan, kang mrentah taun 1009-1042 nduweni gelar Abhiseka Sri Maharaja Rakai Halusri Dharmawangsa Airlangga Anantawikramotunggadewa. Jeneng Airlangga ngemu teges banyu sing mencolot.

Ing prasasti Pucangan, diterangake Airlangga yaiku saka keturunan Mpu Sindok saka wangsa Isyana. Airlangga nikah kaliyan Putri Sekarwati ing Watan, krajan Medang. Wayah acara penganten, kutha Watan diserbu Raja Wurawari saka Lwaram kang arupa sekutune k krajaan Sriwijaya. Banjur, Airlangga mlayu nang alas Wonogiri dikancani karo Mpu Narotama. Airlangga awit nglakoni uripe dadi pertapa lan sawijining bukti petilasane yaiku ing Sendhang Made. Sendhang Made didadekake papan panggonan kanggo nyepine Airlangga. Sendhang Made sejatine ana telung sendhang, nanging saiki dadi akeh yaiku mung sendhang iku luwih cilik saka telung sendhang sing utama yaiku sendhang paying, sendhang padusan, sendhang sindhen, sendhang omben, lan sendhang drajat. Namung Sendhang Drajat sing dianggo para sindhen lan dhalang kanggo Kungkum. Sendhang-sendhang kasebut ora oleh dipugar nalika wewangunane wis akeh sing rusak.

Minangka masyarakat pedesan, warga Desa Made isih kenthel karo bebrayan kang tradhisional. Keyakinan tumrap adat-istiadat, kesenian, ritual, lan

liya-liyane isih lestari, ing ngendi bab iki salah siji antarane bisa kawawas saka cara nglestarekake adat-istiadat sing ana ing Desa Made.

Sakabehing kabudayan iku ngrembaka lestari amarga disengkuyung lan dipandhegani dening masyarakat. Koentjaraningrat (1983:9), ngandharake manawa sakabehing angen-angen lan olah ciptaning manungsa, kang kudu dikulinakake kanthi sinau, uga sakabehing asil budi lan dayane manungsa sinebut kabudayan.

Khasiat kang ana ing Tradhisi Kungkum Sindhen yaiku salah sawijining inggih menika saged damel praupane para sinden saged luwih ayu lan sumunar, saka kepercayaan ngunu kuwi kathah sinden kang kungkum ing sendang. Prosese umume ing tengah wengi, para sindhen pada ngekum sakujur awake ing sendang drajat, iki metu saka acara kang wus diadakake PARBUPORA tiap taun. Ing acara sing tiap taun diadakake iki, warga masyarakat ya nggunakake kesempatan kanggo nggelar ritual bersih desa, sing tiap warga diwajibke gawa tumpeng, sakliyané tumpeng saka warga, tumpeng-tumpeng iki dijejer, sakmarine ritual kungkum warga kabeh diwajibna kumpul lan bareng-bareng mangan tumpengipun. Bersih desa iki dimaksudna kanggo ngindarna desa saka mara bahaya lan musibah. Ritual kungkum ing sendang made, ritual kang dienten-enteni para sinden lan dalang. Antusias lan partisipasi masyarakat sekitar nyenengna, mulai arek cilik kang wong wus tuwa nyambut ritual iki kanthi semangat. Ritual kungkum ing sendang made menika ritual kang kangge nyelametake lan nglestarekake budaya jawa. Perkembangan jaman kang diikuti kemajuan teknologi lan informasi diwedeni nggerus eksistensi kesenian tradisional ing masyarakat sekitar.

Ing sajrone Tradhisi Kungkum Sindhen iki ana ubarampe kang kudu dicepakake, ubarampe mono sawijining piranti wigati ing sajrone *Tradhisi Kungkum Sindhen*, amarga anane ubarampe kasebut nduweni nilai tumrap sawijining adicara adat. Mula saka kuwi, anane ubarampe ing sajrone upacara adat iki satemene pancen kudu digatekake dening para masyarakat pangugeme.

Sawijining kaprecayan ngandharake yen anane ubarampe minangka wujud pakurmatan marang Gusti. Kuwi mono wis mujudake aturing kaprecayan masyarakat marang bab-bab kang sipate ghoib. Masyarakat pangugeme wedi yen kekarepane ora kasembadan amarga ana sawijining ubarampe kang ora dicepakake. Adhedhasar andharan mau, bakal diandharake saperangan makna kinandhut saka pamikiring para leluhur kang wis ngripta adat kaya *Tradhisi Kungkum Sindhen*. Sawijining wujud lan makna kinandhut ing ubarampe lan panjangkeping adicara kasebut kaya ing ngisor iki:

1) Buceng Brok

Buceng Brok iki wujud saka beras kang dimasak kayadene masak sega kanggo saben dina. Buceng iki kang wis misuwur ing kauripane masyarakat jawa. Akeh wong kang nggunakake buceng brok iki ing saperangan slametan. Buceng Brok beda karo buceng liyane, pambédane buceng kasebut manggon ing wujud buceng, yaiku Buceng Brok diwujudake kanthi papak setengahe bunderan, dene kayata Buceng Kendhit wujud lancip mandhuwur kayadene krucut. Mula saka kuwi, wujud buceng kang papak kasebut ndadekake buceng lumrah diarani Buceng Brok.

Padha karo buceng-beceng liyane, Buceng Brok nggunakake lawuhan kang asile saka alam. Bab kasebut ngandhut teges minangka pakurmatan klawan Gusti kang Murbeng Dumadi kang wis ngripta sakabehe isine alam donya.

Lawuhan sajrone buceng brok yaiku pitik saingkung sing kang nduweni makna manungsa nyembah Gusti Allah ingkang kanthi khusuk. Saliyane kuwi sajroning lawuhan buceng brok ingkang ngandhut makna yaiku urap, urap minangka klapa parut dibumbui kanggo campuran kulupan. Tembung urap padha kaya tembung urip yaiku nduweni teges nguripi lan nafkahi kulawargane utawa dadi sumber kauripan.

Adhedhasar pethikan ing dhuwur mau njelasake yen Buceng Brok nduweni makna kang ana ing sajrone *Tradhisi Kungkum Sindhen* kang mujudake pangarep-arep supaya sedaya warga sami ayem tentrem.

2) Kembang setaman

Kembang setaman ning adicara Kungkum sindhen iki maneka warna maceme. Kembang setaman iki diseleh ing sajrone sendhang drajat, yaiku sendhang sing kanggo nyiram para sindhen. Makna saka kembang setaman miturut keyakinan warga maneka warnane kembang iku padha kaya maneka warnane uriye manungsa. Mula didhadhekna siji lan disiramne ning sindhen, kang nduweni pangarep-arep bisa njupuk sing apik lan mbuwak sing ala. Ing sajrone kembang setaman yaiku ana kembang telon (kembang kanthil, kembang kenanga, lan kembang mawar) nduweni kekarepan supaya bisa nggayuh telung kasampurna yaiku sugih bandha, sugih ngelmu lan sugih kuwasa.

Adhedhasar pethikan ing nduwur cetha yen makna lan fungsine kembang setaman ing sajrone *Tradhisi Kungkum Sindhen* iku, dikarepna sing apik tambah

apik lan mbuwang sing ala. Kaya maneka warnane kembang setaman sing dipadhakne karo uripe manungsa.

3) Sajen Wayang, Ludruk lan *Sound System*

Sajen utawa sesaji ing sajrone adicara biasane diarai ubarampe. Sajen iki digawe kanthi isi kang maneka warna. Sajen kasebut diseleh ing sacedhake papan kang karepake banjur dijupuk sawise adicara wis rampung. Wujud isine uga maneka warna, kayadene ana gedhang salirang, klapa, kendil cilik, cok bakal, sega salawuhe. Makna cok bakal ing sajrone sajèn mujudake bakal tinemu kaslametan ing sajrone adicara kasebut. Babagan isi sajrone sajèn ora ana teges tartamtu kang cetha, nanging saupama ditegesi saka bab kang tinemu pikiring Cok bakal lan gedhang setangkep sing ngemu makna manungsa kang bisa nggayuh pepadhang saka Gusti Pangeran, mula uripe bakal jangkep. Cok bakal isine endhog pitik Jawa, kembang kanthil, kembang kenanga, kembang mawar, godhong suruh dibuntel lawe, candhu, minyak wangi, mbako, bawang, brambang, beras, gula abang, lan dhuwit.

Sajen-sajèn kasebut minangka wujud sesembahan tumrap Gusti Allah kanthi pangarep-arep ora ana alangan apa-apa ing sajrone adicara tartamtu. Sajèn kasebut lumrah diseleh ing piranti-piranti kang nduweni daya pangaribawa tumrap sawijining adicara, kayadene ing wayang, *sound system*, gamelan, *diesel*, lan liya-liyane. Mula saka kuwi, sajèn-sajèn kasebut kudu tansah dicepakake lan dijaga kahanane. Sajèn iki wis dadi pakulinan sajrone masyarakat jawa. Bab kasebut tansah dilakoni lan dicepakake amarga wedi ana ontran-ontran ing sajrone adicara. Ing sajrone Tradhisi Kungkum Sindhen iki uga ana pigunane yaiku:

1) Nilai Sejarah

Nilai sejarah ing sajrone *Tradhisi Kungkum Sindhen* bisa dijupuk amarga tradhisi kasebut nduweni crita asal-usul sendhang Made dhewe nganti asal usul anane Kungkum sindhen, tradhisi ikikebak nilai sejarah. Mula saka kuwi, babagan sejarah bisa dadi bahan piwulangan tumrap generasi mudha supaya tansah mikul dhuwur kahanan tradhisi uga budaya kang ana ing Desa kasebut.

2) Nilai Religi

Nilai religi ing sajrone *Tradhisi Kungkum Sindhen* bisa disawang saka saperangan tatarakiting adicara kang mujudake gegayutan antaraning manungsa lan Gustine. Ing sawijining tatarakiting kasebut uga mujudake cara medharake rasa syukur uga pangarep-arep marang Gusti supaya tansah pinaringan karaharjan lan kabegjan tumrap sakabehe masyarakat Desa Made. Mula saka kuwi, tradhisi kasebut minangka wujud ritual kang kudu dingerteni karo masyarakat, amarga ngandhut nilai religi kang gedhe.

3) Nilai Sosial

Manungsa kalebu makhluk sosial kang ora bisa urip dhewe ing donya. Manungsa tansah mbutuhake pitulungane wong liya. Semono uga apa kang kinandhut ing sajrone *Tadhisi Kungkum sindhen*. Tradhisi kasebut mujudake pakaryan kang ditindakake bebarengan kang nduweni piguna uga kanggo urip bebarengan. Mula saka kuwi, tradhisi kasebut tansah mikul dhuwur gotong royong lan paseduluran antaraning wong siji lan sijine.

4) Nilai Budaya

Nilai budaya wis dadi peranan saka masyarakat. Nilai kasebut bisa dijupuk saka pakulinan kabeh masyarakat ing sajrone nindakake *Tradhisi*

Kungkum Sindhen. Pakulinan kasebut mujudake budaya adat kang kudu tansah diuri-uri sajrone masyarakat. Mula saka kuwi, budaya kasebut bisa dadi sawijining kawruh ing babagan kabudayan kang kudu dijaga pangrembakane.

C. PANUTUP

Tradhisi Kungkum Sindhen ing sendhang Made minangka adat kang dimangerteni lan diugemi dening bebrayan Desa Made kalebu upacara tradhisional kang wiwit biyen mula dileksanakake lan diuri-uri. Upacara Kungkum sindhen iku tradhisi sing kang dinggo wisuda para sindhen lan slametan utawa ruwatan pendhudhuk Desa Made. Tradhisi iki wiwit biyen wis dileksanakake nganti saiki isih dileksanakake masiya wis ana owah-owahan sajrone tradhisi ikun dhewe. Tradhisi iki dileksanakake setaun pisan ing akhir taun. Upacara tradhisi lumrahe ngandhut aturan-aturan kanggo urip bebrayan. Salah sawijine tradhisi kang isih dilaksanakake yaiku upacara Kungkum sindhen.

Upacara Kungkum sindhen iki dilaksakake saben sasi ing pungkasan taun. Masyarakat Desa Made ora ngerti sapa lan wiwit kapan *Tradhisi Kungkum Sindhen* dileksanakake. Masyarakat Desa Made mung ngerti yen tradhisi iku wis suwe dilaksanakake dening sesepuh utawa mbah-mbahe wiwit jaman biyen, nanging *Tradhisi Kungkum Sindhen* saiki wis ngalami owah-owahan. Tata rakiting *Tradhisi Kungkum Sindhen* iki diwiwiti adicara Rembug desa kanggo ngrembugkake adicara sing arep dilaksanakake,, banjur adicara kungkum, banjur dibacutake adicara slametan sawise ritual kungkum sindhen, sawise iku ana hiburan kanggo masyarakat arupa wayang sing dilaknakake bibar slametan banjur ludruk ing wayah bengi. *Tradhisi Kungkum Sindhen* iki sejatine mung salah sawijine cara paneliti kanggo nguri-nguri adate wong Desa Made kang gayutane

karo upacara adat Kungkum sindhen supaya ora musna, ilang tanpa carita kanthi *mendokumentasikan* sakabehe bab kang ana wiwit saka ubarampe, makna kang kinandhut ing sajrone ubarampe, kapan lumakune , fungsi utawa piguna kang ana, nganti upaya kanggo nglestarekake *Tradhisi Kungkum Sindhen* iki. Paneliten iki dileksanakake mung ing salah sawijine papan adhedhasar katranganane warga Manawa ana paneliten kang memper nanging ana bab kang ora padha iku gumantung saka masyarakat panyengkuyunge mau.

KAPUSTAKAN

- Arikunto, Suharsimi. 1993. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta
- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta
- Arikunto, Suharsimi. 1998. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta
- Bungin, Burham. 2001. *Metodologi Penelitian Sosial*. Surabaya: Airlangga University Press
- Danandjaja, James. 1994. *Folklor Indonesia: Ilmu Gosip, Dongeng, dan lain-lain*. Jakarta: Pusat Utama Grafiti
- Endraswara, Suwardi. 2005. *Buku Pinter Budaya Jawa: Mutiara Adiluhung Orang Jawa*. Yogyakarta: Gelombang Pasang
- Endraswara, Suwardi. 2005. *Metodologi Penelitian Sastra: Epistemologi, Model, Teori, dan Aplikasi*. Yogyakarta: Media pressindo
- Herusatoto, Budiono. 2005. *Simbolisme dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta: Hanindita Graha Widia
- Hutomo, Suripan Sadi. 1991. *Mutiara Yang Tak Terlupakan, Pengantar Studi Sastra Lisan*. Surabaya: Hisky
- Koentjaraningrat. 1987. *Kebudayaan Mentalis dan Pembangunan*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama
- Koentjaraningrat. 1985. *Manusia Dan Kebudayaan di Indonesia*. Jakarta: Djambatan
- Koentjaraningrat. 2009. *Pengantar Ilmu Antropologi*. Jakarta: Rineka Cipta
- Maran, Rafael Raga. 2000. *Manusia dan Kebudayaan dalam Perspektif Ilmu Budaya Dasar*. Jakarta: Rineka Cipta
- Maryaeni. 2005. *Metode Penelitian Kebudayaan*. Jakarta: Bumi Aksara
- Moleong J, Lexi. 2005. *Metode Penelitian Kualitatif*. Bandung: Remaja Rosdakarya.
- Padmosoekotjo, S. 1953. *Ngengrengan Kasusastran Djawa*. Purworedjo.